

Nevâdirü'l-Emsâl'deki Su Konulu Deyimlerde Metaforların İncelenmesi

Lale YEŞİLOVA¹, Ayşe Melek ÖZYETGİN²

Öz

Bu çalışmada, Mîrek Muhammed Nakşibendî-i Taşkendî'nin *Nevâdirü'l-Emsâl* (NE) adlı deyimler sözlüğünde bulunan su konulu deyimlerin, Lakoff Johnson metafor teorisine göre incelenmesi amaçlanmıştır. *Nevâdirü'l-Emsâl*, Farsça Türkçe yazılmış atasözleri, deyimler ve diğer kalıplaşmış ifadelerin bulunduğu nadide bir sözlüktür. 17 yüzyıl başlarında kaleme alınan eser kendinden sonraki pek çok deyim sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Eser, nadir kullanılan deyimlerin madde başı olarak seçilmesi bakımından da bilinen deyimlerin pek de bilinmeyen anlamlarına yer verilmesi bakımından da oldukça önemlidir. Bu makalede NE'de Farsça madde başı olan 6 su konulu deyim ele alınmıştır. Bunların çağrışım alanları, Türkçede kazandığı karşılıklar doğrultusunda kaynak "su" kavramının hangi hedef alanları işaret ettiği sorgulanıp Farsça Türkçe dil ilişkileri ve kelimeler yoluyla, "su" kaynak alanından hangi hedef alanlarına ulaşıldığı ortaya konulacaktır.

Anahtar Sözcükler

deyim
Nevâdirü'l-Emsâl
metafor
su
Lakoff
Johnson

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 03.01.2023

Kabul Tarihi: 20.01.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1228657

Analysis of Metaphors in the Water-Related Idioms in *Nevâdirü'l-Emsâl*

Abstract

In this study, it is aimed to examine the idioms about water in Mîrek Muhammed Nakşibendî-i Taşkendî's dictionary of idioms *Nevâdirü'l-Emsâl* (NE) according to Lakoff Johnson's metaphor theory. NE is a rare dictionary of proverbs, idioms and other stereotyped phrases written in Persian Turkish. The work, which was written at the beginning of the 17th century, has been the source of many idiomatic lexicons after it. In this article, 6 water-related idioms, which are the head of the Persian item in NE are discussed. In line with their connotation areas and the meanings they have gained in Turkish, it will be questioned which target areas the source "water" concept points to, and which target areas have been reached from the "water" source area will be revealed through Persian Turkish language relations and words.

Keywords

idioms
Nevâdirü'l-Emsâl
metaphor
water
Lakoff
Johnson

About Article

Received: 03.01.2023

Accepted: 20.01.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1228657

¹ Öğr. Gör., Demiroğlu Bilim Üniversitesi, Rektörlük, İstanbul/Türkiye, laleyesilova@icloud.com, ORCID: 0000-0003-3268-1026

² Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, ozyetgin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0547-1069

Giriş

Farsça ve Türkçe konuşanların, çok eski dönemlerden beri temasta oldukları bilinmektedir. İslam öncesi dönemlerdeki bu temaslar, İslamiyetin yayılmasıyla çok daha yakın ilişkilere dönüşmüştür. Türklerin, İslam kültürünü Araplardan doğrudan değil de İranlılar aracılığıyla Farsça yoluyla benimsemesi bu ilişkilerin bir göstergesidir. Dil kültür ilişkisini göstermesi açısından ortak deyimler, atasözleri ve kalıplaşmış sözler de oldukça zengin ve derin bir içeriğe sahiptir.

Bu çalışmanın konusu olan *Nevâdirü'l-Emsâl* (NE), Farsça deyim, atasözleri ve kinayelerin Türkçe açıklandığı, Farsça şahit beyitlerle örneklendiği ve iki kültürün etkileşiminin açıkça görüleceği ansiklopedik bilgileri de içeren zengin ve değerli bir deyim sözlüğüdür. Mîrek Muhammed Nakşîbendî-i Taşkendî'nin 1020/1611 yılında Saraybosna'da³ telîf ettiği eserin edebiyat çevrelerce kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, eserin 28 nüshasından Hamidiye nüshası esas alınmıştır. Hamidiye nüshası 103 varaktır. Her varakta 19 satır bulunmaktadır. Eser, Allah'a, peygambere ve dört halifeye övgü niteliğinde bir mukaddimeyle başlar. Eserin, nadir bilinen kelimelerin madde başı olarak seçilmesi dolayısıyla *Nevâdirü'l-Emsâl* olarak adlandırıldığı belirtilir. Daha sonra madde başları, ilk harflerin alfabetik olarak üstünlü, kesreli ve ötreli olmalarına göre bablar halinde sıralanır. Her Farsça madde, Türkçe anlamı verildikten sonra Farsça bir manzume ile örneklendirilir.

Bu çalışmada, Mîrek Muhammed Nakşîbendî-i Taşkendî'nin *Nevâdirü'l-Emsâl* adlı deyim sözlüğünde bulunan su konulu deyimlerin, Lakoff-Johnson metafor teorisine göre incelenmesi amaçlanmıştır. Bu eserde geçen 6 su konulu Farsça madde başı deyim ele alınmıştır. Lakoff-Johnson metafor teorisi doğrultusunda deyimlerin çağrışım alanları, Türkçe'de kazandığı karşılıklar; kaynak “su” kavramının hangi hedef alanları işaret ettiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Lakoff ve Johnson'ın Metafor Teorisi

Lakoff ve Johnson 1980'de yayımlanan çalışmalarıyla metaforu, klasik tanımını ve çerçevesinin dışına çıkarlar. Onlara göre metafor, söz sanatı gibi sadece bir dil oyunu değildir. Dilin karakteristiği ve düşüncenin bir görünüşüdür. Dünyayı anlama şeklimiz, kelimeleri ne şekilde bağdaştırdığımızla görülebilir. Kavram ve düşünme sistemimiz temelde metaforiktir:

³ NE'nin tanıtıldığı, Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler adlı kapsamlı doktora tezinden hazırlanmış kitapta, NE yazmalarının temmet kaydındaki “Saray” kelimesinin yanlış okunması dolayısıyla, eserin Şiraz'da yazıldığı kaydedilmiştir. Ancak eserin Saraybosna'da yazıldığı, her nüshanın temmet kaydında “Saray” olarak ve tarihi kaynaklarda da “Saraybosna” olarak geçmektedir.

Biz metaforun gündelik hayatta sadece dilde değil, düşünce ve eylemde de yaygın olduğunu keşfettik. Gündelik kavram sistemimiz -kendileriyle düşündüğümüz ve eylemde bulunduğumuz terimler- doğası gereği metaforiktir.

Düşüncemize yön veren kavramlar sadece zihne ilgili konular değildir. En sıradan detaylara kadar bizim günlük aktivitelerimize de yön verirler. Algıladığımız şeyi, dünyada yolumuzu bulma tarzımızı, ve diğer insanlarla ilişki kurma biçimimizi, kavramlarımız yapıya kavuşturur. Bu yüzden kavram sistemimiz gündelik gerçekliklerimizi tanımlamakta merkezi bir rol oynar. Eğer kavram sistemimizin büyük ölçüde metaforik olduğunu öne sürmekte haklıysak, o halde düşünme tarzımız, tecrübe ettiğimiz şey ve her gün yaptığımız şeyler, daha ziyade bir metafor konusu demektir (Lakoff ve Johnson, 2003, s. 9).

Lakoff ve Johnson'ın teorisi; dilin düşünceyle ilişkisine, kelimelerin hangi algıyı gösterdiğine odaklanır. Ancak klasik metafor anlayışı; metaforu, dilin konusu, söz sanatı olarak görür. Lakoff ve Johnson'ın metafor teorisi, klasik metafor anlayışıyla karşılaştırılırsa daha açık hale gelecektir.

Klasik Metafor Anlayışı

Meta “üzerinden” ve phrein “taşımak” kelimelerinin birleşiminden oluşan Yunanca metaphora kelimesi Fransızcaya métaphore (Eski Fransızca metafore, 13. yy) şeklinde geçmiştir ve “bir nesnenin bir özelliğinin, farklı ama ona benzeyen veya ona benzer bir başka nesneye atandığı konuşma şekli; tanımlayıcı bir sözcük veya deyim aktarımıyla karşılaştırma” olarak anlamlandırılmıştır.⁴

Metafor, ilk kez Aristo tarafından “anlamın bir başka ada aktarılması” şeklinde açıklanmış ve bu açıklama klasik metafor kavramının temellerini oluşturmuştur. Lakoff ve Johnson'a kadar Aristo temelinde tanımlanan metafor, bir söz sanatı olarak kabul görmüş ve değerlendirilmiştir. Aristo'nun, Retorik adlı eserinde, metafor kavramı şöyle açıklanmıştır⁵:

Benzetme de bir eğretilemedir; tek fark zayıf olmasıdır. Şair, Akhilleus'tan,

Atıldı düşmanın üzerine bir arslan gibi diye söz ederse bu bir benzetmedir; ‘aslan atladı’ diye söz ederse bu bir eğretilemedir - burada, her ikisi cesur olduklarına göre, ‘aslan’ adını Akhilleus'a aktarmış oluyor. Benzetmeler konuşmakta olduğu kadar düzyazıda da yararlıdır; ama şiirin doğasına özgü oldukları için düzyazı fazla sık kullanılmamalıdır, çünkü yukarıda söylenen fark dışında tamamen aynı şeydirler...

⁴ <https://www.etymonline.com/search?q=metaphor> (Erişim tarihi 25.01.2021)

⁵ Metafor, Murat Temelli tarafından Türkçeye “eğretileme” olarak tercüme edilmiştir.

Eğretileme, (anlamın) başka bir ada aktarılmasıdır; bu aktarım ya türden çeşide doğru ya çeşitten türe doğru ya çeşitten çeşide doğru ya da benzeşim kurma bakımından olur (Aristo, 1995, s. 67-68).

Aristo'yu takip eden klasik belagat çalışmalarında, Aristo'da olduğu gibi metaforun, dilin konusu olduğu, söz sanatı olarak ele alındığı, benzerlik esaslı açıklandığı görülür:

Ahmed Hamdi Şirvanî (Orak 2013), Ahmed Cevdet Paşa (1323), Recaizade Mahmud Ekrem (1299), Tahir Olgun (1936), Walter Andrews (1976), Yekta Saraç (2015) kaleme aldıkları belagat kitaplarında ve Doğan Aksan (1978) anlambilimle ilgili kitabında metaforu a) dille ilgili bir mesele olduğu, b) retorik bir araç olduğu, c) benzerliğe dayandığı konusunda genel bir uzlaşma hâlinde dirler (Çiçekler ve Aydın, 2019, s. 15).

Klasik Metafor Anlayışı ve Kavramsal Metaforun Karşılaştırması

Klasik metafor anlayışı, sözün düşünsel temelinden ziyade anlatım değerine odaklanır. Sözü bir sanat olarak ele alır ve benzerlik ilişkisiyle değerlendirir. Kavramsal metafor görüşü ise dilin dünyayı algılama yolunu nasıl gösterdiğiyle ilgilenir. Lakoff ve Johnson'a göre metafor, "Bir şeyi başka bir yönden anlamak ve deneyimlemektir" (Lakoff ve Johnson, 2003, s. 5). Bu da klasik belagat anlayışı ile paralellik gösterir. Ancak Lakoff ve Johnson'ın kavramsal metafor anlayışı; bir kelimenin diğerinin yerine konmasını değil, bir ifadenin diğerine göre yapılanmasının zihni şekillerini vurgular. Kavramsal metafor; yaşamı algılama ve anlamlandırma şeklimizin, kelimeleri yapılandırmamıza yansımalarıyla açıklanır. Bu açıklama VAKİT NAKİTTİR metaforuyla örneklendirilir. Vakit harcamak, vakti değerlendirmek ve benzeri ifadeler (paranın da harcanması, değerlendirilmesi gibi örnekler dolayısıyla) vakit kavramını değerli bir metayla (para, hisse, altın vb.) özdeşleştirdiğimizi gösterir; ödemelerin günlük / aylık / yıllık olarak düzenlenmesi, zamanın para şeklinde yapılanmasında etkilidir. Lakoff ve Johnson, bunu bir söz sanatı, dil oyunu olsun diye yapmadığımızı, dilin bu şekilde yapılanmasının, düşünce sürecimizin -büyük ölçüde- metaforik olmasından kaynaklandığını savunurlar. Klasik metafor anlayışı bu tür bir zihni görünümü ele almaz. Benzerlik ilişkisi ile bir kelimenin diğerinin yerine kullanılması ekseninde kavram açıklanır. Belagat kitapları ve Lakoff ve Johnson'ın kavramsal metafor kuramını karşılaştırmalı olarak inceleyen Çiçekler ve Aydın'a göre;

Kavramsal Metafor Kuramında metaforlar, yalnızca dilsel bir kaygıyla ortaya çıkmaz. Klasik belagat anlayışının aksine Kavramsal Metafor Kuramı: (a) dille değil düşünceyle ilgili bir meseledir, b) retorik bir araç değil dünyayı anlamlandırmamıza yarayan bilişsel bir süreçtir, c) yalnızca benzerliğe dayanmaz, benzerlik dışında başka motivasyonlara da sahip olabilir (Çiçekler ve Aydın 2019, s. 16).

Dil Düşünce İlişkisi

Sözün düşünceyle ilişkisi bağlamında metaforun kavramsal yapısı, zihinsel bir süreç olduğu fikri Lakoff ve Johnson'la ortaya atılmıştır. Ancak çok daha önce dilin düşünceyle ilişkisi ele alınmıştır. Dil düşünce ilişkisinden ilk bahseden Humboldt'tur:

Sanatsallıkları ve tınıları ne olursa olsun en etkin eklemlenme duygusuyla birleştiğinde bile ses biçimlerinin tüm değerleri, dille ilgili fikirlerin (ideas) parlak berraklığı eğer zihne layık bir şekilde uygun dilleri ortaya çıkarmaktan aciz kalırsa onları ışığı ve sıcaklığıyla sarmaz. Dilin bu tamamen içsel ve tamamen entelektüel kısmı, doğayı gerçekten oluşturan şeydir; dil yapımının ses biçimini kullanımındır ve bu nedenle dil, fikirler şekillenirken, son nesillerin en büyük zihinlerinin kendisine emanet etmeye çalıştığı her şeye ifade vermeye muktedirdir (Humboldt, 1988, s. 81).

Kittay'a göre metafor, çoğunlukla değişik yollarda, etkileyicilik için doğal dilde hazır bulunan bir anlamdır. Ona göre, dilin gerçek birimleri, anlam farklılıklarını ifade etmede yetersiz kaldığında metaforlar kullanılır. Kittay, kavramlaştırma yoluyla metaforun zihni gücünün ortaya çıktığını, dünya üzerindeki kavramların organizasyonunun tecrübe edilmesinde, bilginin uygunlaştırılmasında öncelikli yolun metaforlar olduğunu söyler (Kittay, 1987, s. 128).

Max Müller, dil zihin ilişkisini, dilin kendine özgü kalıpları olmasıyla bu kalıpları şekillendirenin de izlenimler olmasıyla açıklar: “Her dil kendine özgü yerleşik ayrımlar çerçevesine, kendine özgü düşünce biçimlerine sahiptir ve bunlar o dili ana dili olarak öğrenen kişinin gerek zihninin içeriğini ve ürünlerini gerekse edindiği izlenimler yığını şekillendiren kalıplardır” (Deutscher, 2013, s. 140).

Metaforun Sınıflandırılması

Lakoff ve Johnson metaforları; yapısal metaforlar, yönelim metaforları ve ontolojik metaforlar olarak sınıflandırmıştır. Metaforlar, göreceli olarak soyut veya doğası gereği yapılandırılmamış bir konuyu daha somut veya en azından daha yapılandırılmış bir konu açısından anlamamızı sağlar (Lakoff, 1993, s. 42).

Kaynak Alan ve Hedef Alan

Metaforların gösteriminde A, B'dir anlayışı temelinde bir alanın başka bir alanı göstermesi kaynak ve hedef alan adlarıyla şemalanır. Bir metafor yapısında, birinin diğeri ile anlaşıldığı kavramsal iki alan vardır. Başka bir kavramsal alanı anlamak için içinden metaforik ifadeler çıkardığımız alan KAYNAK ALAN, kaynak alanı kullanarak anlamaya çalıştığımız alan ise HEDEF ALAN olarak adlandırılır. Metaforu oluşturan kavramsal alanlar

metaforik dilsel ifadelerden ayırt edilebilmesi için büyük harf ile yazılırlar (Kovecses, 2010, s. 4).

Nevâdirü'l-Emsâl'deki Su Konulu Deyimlerde Metaforların İncelenmesi

SU İSTEKTİR

Kaynak: Su

Hedef: İstek

- **NE (5a 3) Suyunun birinden açılması** (آب از کسی گشادن)

Nevâdirü'l-Emsâl'de bu deyim, “Bu meseli Türk dilindeki, ‘isteğim biri sayesinde gerçekleşti ve birisi beni isteğime ulaştırdı’ anlamını ifade etmek üzere Acem’in güzel söz söyleyenleri kullanırlar. Ve su, açık bir şekilde ‘istek’ anlamına gelir.” şeklinde açıklanmaktadır. Suyun istek anlamına geldiği vurgulanmaktadır.

Dehkhoda'nın *Emsâl u Hikem*'inde “Su birinden açılmak” maddesi “Biri tarafından yardım ve dostluğun hasıl olması” şeklinde açıklanmış, *Nevâdirü'l-Emsâl'de* geçen kıt'anın son beytiyle örneklenmiştir: Binlerce beyit yazdım anlamlar damlayan / gözyaşından başka suyum açılmadı (Dehkhoda, 1395, s. 23). Şair, gözyaşında başka bir şeyi elde edememekle isteğine ulaşamadığını anlatır.

Türkiye Türkçesinde su-istek ilişkili deyimler.

Türkiye Türkçesinde **Ağzı sulanmak** imrenmek; yeme, içme isteği artmak anlamlarına gelir (TüS, 2011, s. 45). **Ağzının suyu akmak** deyimini çok beğenip istemek, imrenmek (TüS, 2011, s. 47); **akarsu çukurunu kendi kazır** bir şeyi yapma isteği ve gücü bulunan kimse, uygun bir çalışma yönü ve alanı bulur anlamına gelen bir atasözüdür (TüS, 2011, s. 60). **Canına susamak** 1. Birini öldürmeyi istemek. 2. ölmek istemek (TüS, 2011, s. 439), **eceline susamak** ölmek istermiş gibi tehlikeli işlere girişmek anlamını ifade eder (TüS, 2011, s. 72). Suyun istekle olan ilgisi, **ağzı sulanmak** ve **ağzının suyu akmak** deyimlerinde, özellikle açlık durumunda yiyeceklerle karşılaşıldığında tükürük bezlerinin çalışması dolayısıyla kurulmuştur. Akarsu ve su yatağını bulur atasözündeki su, hareket halinde olup uygun yolları açması dolayısıyla, “bir şeyi yapma isteği duyan kimse”yi ifade etmektedir. **Sulanmak** kelimesi de argoda “Birine karşı duyulan cinsel isteği kendisine sezdirmek, yeşillenmek.” anlamını taşır (TüS, 2011, s. 2169).

“Bir iş, önünde engel olmamak” şeklinde anlamlandırılan **yolu açık olmak** deyimini (TDK, 2011, s. 2603), esasında bir su yolunu ifade ediyor olmalıdır. Ancak yolun açık olması durumunda su akar gider. **İşi yolunda gitmek** “iş düzenli ve istenilen biçimde yürümek” anlamındadır (TüS, 2011, s. 1221). Bu deyimler; suyun yolunda akıp rahatça gitmesiyle, istek

kavramını zihnimize ilişkilendirmemizden dolayı kurulmuş olmalıdır. **Yola revan olmak**⁶ bu zihni modeli daha açık biçimde gösterir. İstenen yöne doğru bir yolda ilerlemek ile suyun akışı arasında ilgi kurulur. **Yollara dökülmek** deyimini de “kalabalık hâlde yolda olmak” anlamında kullanılırken benzer şekilde suyu çağrıştırır: ‘İhtiyar annemle büyük dayım, uslanmak bilmeyen okul kaçağını aramak için yollara dökülmüşlerdi.’ -R. N. Güntekin (TüS, 2011, s. 2621).

SU İFŞA OLMAKTIR

Kaynak: Su

Hedef: İfşa olmak

- **NE (5b 3) Suyunun iş üzerine gelmesi** (ابم بروی کار آمد)

Nevâdirü'l-Emsâl'de, birinin yüz kızartıcı bir durumunun ortaya çıkıp, bir durumunun görünmesi ya da aşık olduğunun duyulması üzerine bu deyim kullanıldığı ifade edilir. Türkiye Türkçesinde “görünür olmak” şeklinde açıklanan **su yüzüne (veya üstüne) çıkmak** deyimini de benzer bir anlamı işaret eder: “Bilinçaltı bir baskı belki de ilk kez su yüzüne çıkıyordu.” (TDK, 2011, s. 2163) Olumsuz bir durum ortaya çıktığında **su yüzüne çıkmak** deyiminden faydalanılır: “Bir süre örtülü kalmış bir iş veya sorun aydınlanmak, belli olmak: ‘Tiyatroda sorunlar su yüzüne çıkmış, bunların neler olduğu anlaşılmıştır.’ -M. And.” (TüS, 2011, s. 2163).

SU HEDEFTİR

Kaynak: Su

Hedef: Amaç, hedef

- **NE (10a 4) (Birinin) Suyunu iş üzerinde getirmek** (آب مرا بروی کار آورد)

Nevâdirü'l-Emsâl'de, “Kerem sahibi biri, bizi isteğimize ulaştırdı.” şeklinde açıklanmaktadır. Hedefine ulaşmaya çalışan biri, kendisine yardım eden bir kişiden bahsederken “Suyumuzu iş üzerinde getirdi” deyiminden yararlanmaktadır.

Emsâl u Hikem'de suyunu iş üzerinde getirmek deyimini, “Bir işi ilerletmek, bir işe güzellik bahşetmek” şeklinde açıklanmıştır.

Bu deyim, şekil bakımından, suyu iş üzerinde getirmek deyimine benzerlik gösterse de anlam bakımından, suyunun birinden açılması deyimine aynıdır:

⁶ REVAN (روان) sif. (Far. reften “gitmek”ten revân) 1. Yürüyen, giden 2. **Akan** 3. mec. Su gibi akıp giden (ifâde), akıcı (şiiir, söz vb.) 4. i. Ruh, can 5. zf. Süratle, derhal o Revan etmek (eylemek): **Akıtmak**. Revan olmak: 1. Yola koyulmak, gitmek. 2. Akmak.

Tablo 1

Şekil Yönüyle Benzer Anlam Yönüyle Farklı Deyimler

DEYİM	ANLAM
Suyunun birinden açılması	Biri sayesinde isteğine ulaşmak
Suyu iş üzerinde gelmek	İfşa olmak, rezil rüsva olmak
Suyunu iş üzerinde getirmek	İsteğini birinin gerçekleştirmesi

Suyunun birinden açılması ve suyunu iş üzerinde getirmek deyimlerinde su, ulaşılmak isteneni, hedefi ifade eder ve “birinin, isteğini gerçekleştirmesi” anlatılmak istendiğinde bu deyimlerden yararlanır.

SU VARLIKTIR

Kaynak: Su

Hedef: Varlık

- NE (5b 12) **Ciğerinde su olmamak** (آب در جگر نداشتن)

Nevâdirü'l-Emsâl'de, ciğerinde su olmamak deyimini ‘fakir olmak’ şeklinde açıklanmıştır. *Emsâl u Hikem*'de ‘Ölçüsüz fakir olmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Dekhoda, 2016, s. 29). Daha fazla fakir olamayacak şekilde bir yokluk ifade edilir. Şu örnekler deyimmin anlamına ışık tutar:

Ciğerinde su olmak (آب در جگر داشتن), sarhoş olmak; **ciğerinde su olmamak** (آب در جگر نداشتن) iflas etmiş olmak, şeklinde açıklanır (Kanar, 1993, s. 9). Buradan hareketle, varlıklı ya da yoksul olma ölçütü olarak suyun şarabı çağrıştırdığı söylenebilir.

Bununla beraber fakirlik ifadesinde, “Sofrada ah olmamak” ve “Ciğerde ah olmamak” deyimleri de kullanılır (Dekhoda, 2016, s. 29). Bu şekilde ah ve su (ah ve ab) sofraya ve ciğer (bisat ve ciğer) birbirlerine denk olurlar. Ciğerde ah olmamak deyimini “Hiçbir dünya malına sahip olmamak” anlamıyla ah somut anlamda da varlığı, varlığın zerresini işaret eder.

Türkiye Türkçesinde su-varlık ilişkili deyimler.

Bu deyimde ciğerinde su olmamak nedeniyle fakirliğin ifadesi, yokluğun varabileceği son nokta anlatılır. Türkçedeki ciğeri yanmak deyimiyse beraber düşünülürse anlama bir açıklık getirilebilir: **ciğeri yanmak**: Çok acı ve sıkıntı çekmek, büyük bir acıya uğramak, yüreği yanmak (TüS, 2011, s. 464). Bu deyimde acı çekmek, ciğeri yanmakla eş değer görülür. Yangını söndürecek, acıyı dindirecek olan şey sudur. Ciğerinde su olmamak da,

ciğeri çok yanmak, bu yangını durduracak şeye sahip olmamayı ifade etmesi dolayısıyla. Acıyla yanmak, yok olmayı; ciğerinde su olmak bu yangını söndürebilmek dolayısıyla su, varlığı ima eder. Ciğerinde su olmamak deyimi yokluğu, yoksunluğu, fakirliği anlatırken; su varlığı çağrıştırır.

Değer/değersizlik ifadesinde ciğer kelimesinin bir başka kullanımı **ciğeri beş (veya on) para etmemek** deyiminde görülür: “değersiz, aşağılık bir kimse olmak” (TüS, 2011, s. 464); **damarı kurusun** “birinin huysuzluğuna öfkelenildiğinde söylenen bir ilenme sözü” (TüS, 2011, s. 589); **dili kurusun** ‘söz söyleyemez olsun!’ anlamında kullanılan bir ilenme sözü (TüS, 2011, s. 663) anlamlarını ifade eder. Bu örneklerde kurumak, yokluğu çağrıştıracak şekilde kullanılırken SU VARLIKTIR metaforuna katkı sağlar.

YAĞMUR GÜÇLÜKTÜR

Kaynak: Yağmur / Su

Hedef: Güçlük

Kaynak: Oluk, dolu

Hedef: Beter durum

- (7a 14) Yağmurdan kaçmak ve oluğun altına gelmek (از باران گریخت و زیر ناودان آمده)

Nevâdirü'l-Emsâl'de “yağmurdan kaçarken doluya uğramak” şeklinde karşılığı verilen deyim, içinde bulunulan durum sıkıntılı olduğunda kullanılır” şeklinde açıklanmış ve örneklenmiştir.

Emsâl u Hikem'de “Yağmurdan oluğa kaçmak” deyimini benzer şekilde anlamlandırılmış ve şöyle örneklendirilmiştir: “Yağmurdan kaçınanın oluğa düşmesi gibi yemek şehvetlerinden kaçan riya şehvetlerine düşer.” Madde, *Nevâdirü'l-Emsâl*'deki, Nizâmi'ye ait olduğu belirtilen şahit beyitle örneklendirilmiştir (Dehkhoda, 2016, s. 164).

Yağmurdan kaçmak ve oluğa gelmek deyimleriyle aynı anlamda Farsçada iki deyim vardır. Bunlar “Çukurdan çıkıp kuyuya düşmek” “Kuyudan çıkmak ve tuzığa düşmek” şeklindedir (Dehkhoda, 2016, s. 194):

در خم زلف تو آویخت دل از چاه زنج

Çenenin çukurundan saçının kıvrımına asıldı gönül

آه کز چاه بیرون آمد و در دام افتا

Ah ki kuyudan çıktı ve tuzığa düştü

Yağmurdan kaçmak ve oluğa gelmek, çukurdan çıkıp kuyuya düşmek, kuyudan çıkmak ve tuzığa düşmek deyimlerinde bir güçlüğü aştıktan sonra daha beter bir durumla karşılaşmak ifade edilir. Buna göre yağmur, çukur ve kuyu “güçlük” anlamını ifade ederek birbirlerine denk olurlar. Oluk, kuyu ve tuzak kelimeleri de “öncekinden beter bir durum” anlamında kullanılarak eş dizimlik bakımından birbirlerine denk olurlar.

Türkiye Türkçesinde yağmur / su ve güçlük ilişkili deyimler.

Türkçe sözlükte yağmurdan kaçarken doluya tutulmak deyimini “güç bir durumdan kurtulayım derken daha kötüsüyle karşılaşmak.” olarak açıklanmıştır (TüS, 2011, s. 2503). Yağmur bir güçlüğü, oluk çok daha beter bir durumu ifade eder.

Yağmurdan kaçarken oluğun altına gelmek ve yağmurdan kaçarken doluya tutulmak deyimlerinde **oluk** ve **dolu** eş dizimlik bakımından birbirlerine denktirler. Her iki kelime de yağmura yakalanmaktan daha fazla zarar verecek, istenmemek bakımından yağmurdan daha güçlü öğeleri temsil ederler.

Türkçedeki **su içinde** deyimini “en kötü şartlarda bile” anlamına gelir: Bu masa su içinde on bin lira eder (TüS, 2011, s. 2163). **Su katılmamış** deyimini, “kendine özgü olan durumu koruyan, başka bir etkiyle değişmemiş, bozulmamış olan” anlamındadır: O, bizim su katılmamış biricik münekkidimizdir (TüS, 2011, s. 2163). **Suya düşmek** deyimini bir şeyin gerçekleşme olasılığı kalmamak: Artık karşı koyma ümidi suya düşmüştü, harp her cephede kaybedilmişti (TüS, 2011, s. 2163). **(Bir şeyin) suyu çıkmak** deyimini, çok söz edildiği veya üzerinde yerli yersiz durulduğu için değerini yitirmek, önemsizleşmek anlamlarına gelir. “Bizim sanatçının muayene raporları işinin suyu çıktı. Raporlar birbirini tutmadı” (TüS, 2011, s. 2164). **Suyu bulandırmak, havayı bulandırmak, ortalığı bulandırmak** deyimlerinde de bulanıklık dolayısıyla su, olumsuz çağrışımlara sahiptir.

SU İLİŞKİDİR

Kaynak: Su

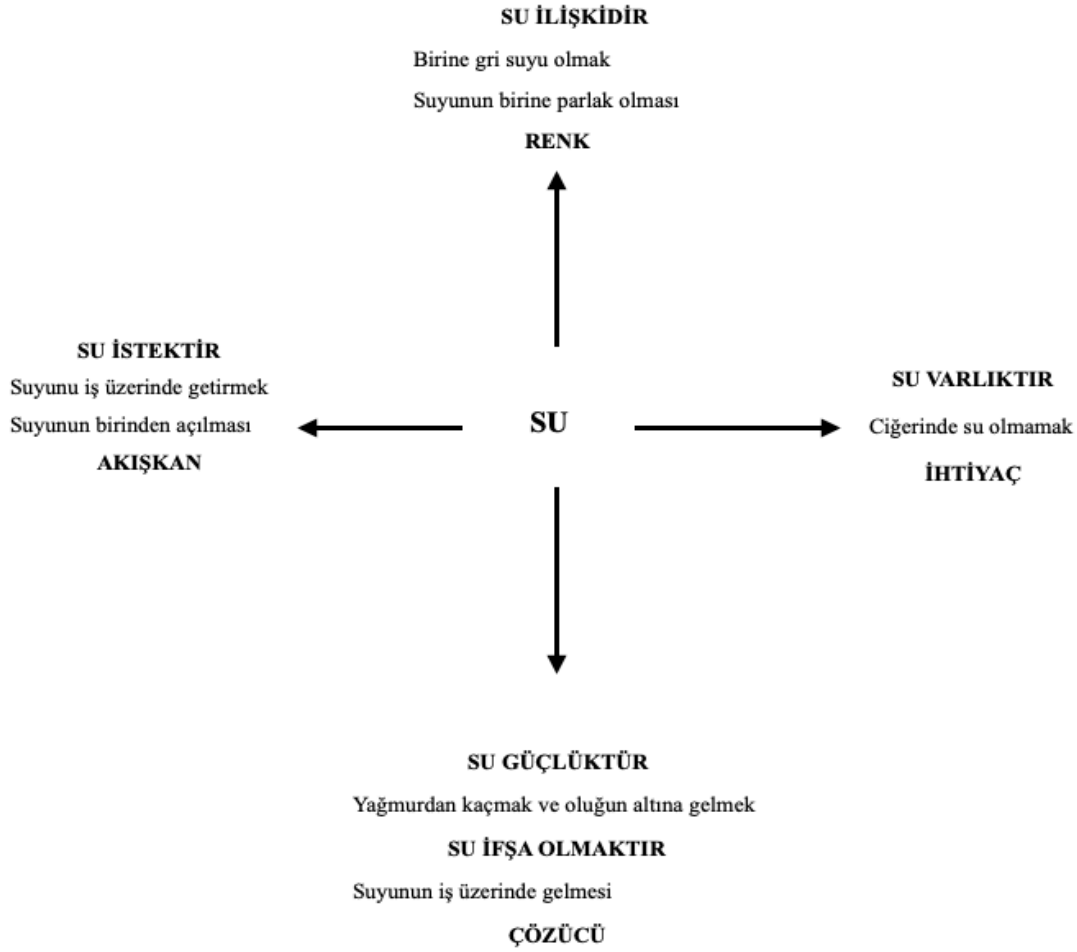
Hedef: İlişki

- **NE (24a 12) Birine gri suyu olmak ve suyunun birine parlak olması** (بفلان كس سر بی آبی)
(دارم و آب من پیش فلان كس روشن است)

Nevâdirü'l-Emsâl'de, birine gri suyu olmak deyiminin, “biriyle aram iyi değil, ona kırgınım” anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. Sorbî, kurşunlu; kurşuni; gri, kurşun rengini ifade eder (Kanar, 1993, s. 77). Suyun gri renkli olması, ilişkinin yolunda gitmediği, aranın açık olduğu anlamına gelir. Kurşunî, gri renkli su; kiri ve duru olmamayı çağrıştırır.

Suyun şeffaf olmaması dolayısıyla görüşün azalması; ilişkinin niteliğinin belirsiz olması, berrak olmaması dolayısıyla içine başka şeylerin karışmasını çağrıştırır. Böylece ilişki durumunun karışık ve sıkıntılı olduğu anlatılır. *NE*'de, **birine gri suyu olmak** deyimine karşılık **suyunun birine parlak olması**, “birine sözü geçmek ve isteği gerçekleşmek” anlamında kullanılır. Parlak kelimesi aydınlık, duru, açık anlamlarına da gelir. İlişkiler böylece suyun şekilleriyle nitelenir. Türkçede de **kaynaşmak** deyimini “Uyuşmak, yakın ilişki

kurmak, iyi anlaşmak” anlamına gelir (TüS, 2011, s.1020). İlişkilerin yakınlaşması ve iyiye gitmesi anlamı, su kavramını çağrıştıracak şekilde ‘kaynamak’ ifadesiyle kurulmuş olur.

Şekil 1. Su kavramının metaforik görünümü

Sonuç

Farsça ve Türkçe konuşanların ortak tarihinin, kültürel ilişkilerinin yansımaları dil incelemeleriyle görülebilir. Kelime, kelime yapısı ve cümle yapısı alıntılarında olduğu gibi atasözleri, deyimler gibi kalıplaşmış sözlerin bir diğer dile geçmesinde de bu ilişkileri takip etmek mümkündür. Sadece sözler bir dilden diğerine geçmez; aynı zamanda sözlerden okunabilecek algılar, çağrışımlar da ortaklık ya da benzerlik gösterebilir. Farklı bakış açılarıyla yapılacak incelemelerde farklı metaforlara da ulaşmak mümkün olabilir. Bu makalede *Nevâdirü'l-Emsâl*'de bulunan su konulu 6 deyimın Lakoff ve Johnson'ın metafor modeliyle dil düşünce ilişkisi bağlamında ele alınması amaçlanmıştır. Şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Farsçadaki, *suyunun birinden açılması* (آب از کسی گشادن) ve *(birinin) suyunu iş üzerinde getirmek* (آب مرا بروی کار آورد) deyimlerinin incelenmesi sonucunda SU İSTEKTİR /

SU HEDEFTİR metaforlarına ulaşılmıştır. Suyun akıcılık özelliğinin, kelimenin bu şekilde yapıya kavuşturulmasında etkili olduğu söylenebilir. İstek kavramı ile suyun kendi yolunu açacak şekilde akışı, meyletmek dolayısıyla bir ilgi kurulmuş olmalıdır. Türkiye Türkçesinde *ağzı sulanmak*, *ağzının suyu akmak*, *akarsu çukurunu kendi kazır*, *canına susamak*, *eceline susamak* ve *sulanmak* deyimlerinde su, istek kavramıyla bağdaştırılır.

2. Farsçadaki, *suyunun iş üzerine gelmesi* (ابم بروی کار آمد) deyiminin incelenmesi sonucunda SU İFŞA OLMAKTIR metaforuna ulaşılmıştır. Türkiye Türkçesindeki *su yüzüne (veya üstüne) çıkmak* deyiminde de benzer bir şekilde su, ifşa kavramı ile bağdaştırılır. Farsçadaki, *yağmurdan kaçmak ve oluğun altına gelmek* (از باران گریخت و زیر نلودان آمده) deyiminin incelenmesi sonucunda YAĞMUR (SU) GÜÇLÜKTÜR metaforuna ulaşılmaktadır. Her iki deyimde suyun, çözücü niteliği dolayısıyla, güçlük kavramıyla bağdaştırıldığı düşünülebilir.

3. Farsçadaki, *ciğerinde su olmamak* (آب در جگر نداشتن) deyiminin incelenmesi sonucunda SU VARLIKTIR metaforuna ulaşılmıştır. Suyun en temel ihtiyaç olması dolayısıyla varlığın bir zerresi bile yok anlamına gelen bu deyim kurulmuş olmalıdır.

4. Farsçadaki, *(birine) gri suyu olmak* ve *suyunun birine parlak olması* (بفلان کس سر بی آبی دارم و آب من پیش فلان کس روشن است) deyimlerinin incelenmesi sonucunda SU İLİŞKİDİR metaforuna ulaşılmıştır. Türkçede, ilişkilerin yakınlaşması ve iyiye gitmesi anlamında, kaynaşmak deyimini kullanılır. Farsçada ilişki ifadesinde suyun rengi, duruluğu esas alınırken Türkçede ısısı esas alınacak şekilde su kavramının yapıya kavuştuğu görülür.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (Haz.) (2011). *Türkçe sözlük (TüS)* (11. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksan, D. (1987). *Anlambilimi ve Türk anlambilimi ana çizgileriyle* (3. baskı). Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akyalçın, N. (2012). *Türkçemizin anlamsal zenginlikleri deyimlerimiz*. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.
- Aristoteles. (2011). *Retorik*. (M. Temelli, Çev.) İstanbul: Özgü Yay.
- Bursalı Mehmed Tahir. (1333-1342/1915-1923) *Osmanlı müellifleri I-III*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çiçekler, A. N. ve Aydın, T. (2019). Kavramsal metafor kuramı ve belagat: Karşılaştırmalı bir inceleme. *Rumeli Araştırmaları Dergisi*, (16), 14-26.
- Dehkhodâ, A. (1998-1999). *Loghatnâme (encyclopedic dictionary)*. Ed.: Mo'in, M. ve Shahidi, J. Tehran: Tehran University Publications.
- Dehkhodâ, A. (1395/ 2016). *Emsâl u hikem* (2. baskı). Tehran: Parmis Yayınları.
- Deutscher, G. (2013). *Dilin aynasında*. (C. Yardımcı, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Düşmez, Ö. A. (2014). *Türk atasözlerinde geçen hayvan adlarına göre hayvan profilleri (bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler adlı eser örneğinde)*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Düşmez, Ö. A. ve Özyetgin, A. M. (2021). 16. yüzyıla ait Nevâdirü't-Tevarih'te geçen deyimler üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(1), 64-83.
- Erdem, M. (2003). *Türkmen Türkçesinde metaforlar*. Ankara: Köksav.
- Erdem, S. (2010). Atasözlerinde metaforların işleyişi. *Milli Folklor*, 22(88), 33-37.
- Humboldt, W. Von. (1988). *On language: The diversity of human language-structure and its influence on the mental development of mankind*. (P. Heath, Çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kanar, M. (1993). *Büyük Farsça Türkçe sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.
- Mîrek Muhammed Nakşibendî-i Taşkendî (1020/1611). *Nevâdirü'l-Emsâl*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Hamidiye: 1213).

Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerde metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kittay, E. F. (1991). *Metaphor its cognitive force and linguistic structure*. Oxford: Clarendon Press.

Lakoff, G. ve Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. London: University of Chicago Press.

Öz, Y. (2010). *Tarih boyunca Farsça Türkçe sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin deyim varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Steingass, F. J. (2005). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London: Routledge & Kegan Paul Limited yayınları.